

Милунка Љ. МИТИЋ*
Вукова задужбина
Огранак у Нишу

Оригинални научни рад
Примљен: 15. 11. 2022.
Прихваћен: 22. 2. 2023.

ЈЕЛЕНА ДИМИТРИЈЕВИЋ – ПИСМА ИЗ АТИНЕ – УМЕТНОСТ ПРИПОВЕДАЊА –

Кратак путописни текст *Писма из Атине* Јелена Димитријевић је саставила од два епистоларна сегмента о Атине. У Првом писму књижевница сликовито приказује путовање морем од Солуна до Атине уз кратко подсећање на славну хеленску прошлост, са датумом из 1914. године. Излагање ауторке Димитријевић у Другом писму односи се на неочекивано карневалско весеље и разузданост у Атини ратне 1915. године. Лепоти пута ка Атини у Првом писму, књижевница, кроз Друго писмо, супротставља атински карневал у метафоричном симболу трагизма.

За целовити текст о путовању за Атину 1915. године, овде би ушла и песма *На Броду*, такође из 1915. године, у којој књижевница пева о општој и личној ратној несрећи. Са оваквом конструкцијом, путопис *Писма из Атине*, као целина кроз прозу и стих, добија истакнуте опозиционе елементе у негацији етике карневалског понашања у тој ратној години и са ауторкиним ироничним животним закључком: "... то је био карневал".

Књижевница Јелена Димитријевић, често, у својим путописима и кратким и дугим, као пандан неком прозном тексту, пише и стихове на исту тему (*Писма из Индије* – „На Гангу кад Сунце изгрева“; *Нови свет, На Атлантском океану* – „Смрт на Океану“; *Седам мора и три океана, Глава XX – Хола Ханем Шарави Паша* – „Две сфинге“, итд.). Овако прозно и поетско излагање у исто време у склопу целине на исту тему, представља праву уметност и богатство Јелениног путописног израза.

Кључне речи: Јелена Димитријевић, *Писма из Атине*, песма *На Броду*.

Јелена Димитријевић (1862–1945) оставила је за собом бројна литерарна дела различитог жанровског израза. У тој књижевној продукцији важно место, ако не најважније, припада путописним епистоларним радовима. У њима, било да су целовите књиге и путописи (*Нови свет или у Америци годину дана*, 1934, 394 стране; *Седам мора и три океана*, 1940, 406 страна), или кратка путописна проза (*Писма из Индије*, 1928, 29 страна; *Писма из Мисира*, 1929, 21 страна, до оних са десетак страница, попут *Писама из Атине*

* zlatana2000@gmail.com

из 1924. године), ауторка Димитријевић уметнички сликовито обликује географске, демографске, социјалне, социолошке и друге карактеристике крајева кроз које је путовала. Стилизација тих путописних епистоларних текстова иде по познатој њеној наративној форми, о којој Исидора Секулић каже да су „Поглавља често сличице, час филм, час репортажа” (Секулић 1934: 604). Иако се ова констатација односи на Јеленино дело *Нови свет*, она је видљива у скоро свим њеним путописима.

Кратка путописна проза Јелене Димитријевић до сада је мање истраживана у односу на њене целовите путописне књиге, као: *Нови свет* или *Путем око света*. У новије време, између осталих аутора, Владимир Гвозден је, у својој студији *Српска путописна култура 1914–1940*. (Гвозден 2011), кроз хронотоп простора и времена, изнео и стваралачку путописну концепцију и књижевнице Димитријевић. У компаративном сагледавању њених епистоларних путописних дела са другим ауторима истог књижевног жанра, Гвозден је навео имена: Дучића, Црњанског, Драинца, Станислава Кракова, Милана Савића итд. За њено кратко путописно дело *Писма из Атине* дао је одредницу „путописни осврт” (Гвозден 2011: 258). Наводећи и друге књижевнике који кратко и сажето дају своја путописна виђења, Гвозден је образложио: „Овај термин би се могао применити и на низ краћих путописних текстова какве су писали Иво Андрић, Исидора Секулић, Јелена Димитријевић и други” (Исто).

Кратак путопис, *Писма из Атине*¹, књижевница Димитријевић је написала спојивши два прозна текста: прво, пут бродом до Атине маја 1914. године, и друго, долазак – улазак у град Атину фебруара 1915. Начињено по утврђеној епистоларној шеми, Прво писмо садржи адресанта и са почетком у апострофној форми: „Госпођи Јоки Петровић – Његош”, и позивом: „Хајде са мном у земљу где је небо вечно плаво...” (Димитријевић 1924: 585). Излагање у првој епистоли, путовање бродом према Атини, према означеном заглављу, ауторка везује за мај 1914. године.

Како пловидба до Атине траје дан и ноћ, књижевница Димитријевић у перцепцији са брода, већ на почетку Првог писма, износи, кроз жанр слике, природни феномен у смењивању вечерњих боја на крају мајског дана. Кроз сликовиту дескрипцију она приказује своје утиске, попут вечери на мору, којих се доима: „Сунце зађе, а море се на западу тек тада зажари; Олимп, до малочас осветљен, потамне и постаде једна безбојна огромна маса. ... И док је био осветљен, чинио ми се близу; а сад, кад је потамнео, далеко, далеко као да се удаљава од брода који к њему плови” (Исто, 585). Кроз даљу причу на том путу, наратор доживљава још једну „лепоту над лепотама” – рађање сунца, где се дескриптивни ток наратива преплиће са наративношћу. Доживљај рађања новог дана ауторка започиње: „Сива магла ширила се преко брда и преко мора: а кроз маглу, од истока провиривало је нешто бело што је личило на огромну столисту ружу... Ко би у тој столистој ружи познао златно грчко сунце! И као да један од многобројних грчких богова једним гестом свуче

¹ Овај путопис је објављен 1924. године у часопису „Мисао” VI, Београд, св. 105, стр. 585–594.

доле ту сиву завесу и пред нама засија једна огромна ватрена кугла или боље рећи око једнога циклопа” (Исто, 587). У компаративној спреси са митолошким елементима, овде нарација добија пуни облик приповести из старина.

У креирању ликова и личности сапутника, овде са брода, Јелена Димитријевић не даје приоритетно физички опис (мада и тога има), већ кроз комбинацију дијалогских и наративних пасажа; кроз конверзацију других са другима, из упечатљивих детаља, са психолошког аспекта она осветљава присутне „јунаке”. Тако је њена сапутница, госпођа Кларк са сином Џемијем, малим враголаном, пријатна, љубазна, често духовита; а стари Далматинац (који стално пере ограду брода) заљубљеник је свога посла; а патриотизам Грка, и овде је потврдио један Грк у конверзацији о извесном локалитету. Уметност излагања текста је и у преласку и трансформацији жанрова, као и у специфичном уметању метатекста, у подсећању на нека друга времена. Из таквих или сличних литерарних реминисценција, сазнаје се и о неким ранијим путовањима, као бродом „Тракија” до Цариграда, или о пређашњим доласцима у Волос, где су и овог пута свратили².

Посебно место у првом делу овог путописа (Прво писмо), заузимају сегменти из хеленске културолошке славне прошлости. Од самог почетка, наратор показује своје познавање митологије, које понекад само успут напомене кроз познате карактеристике: Зевс – врховни бог; Посејдон – бог мора, али и „заштитник странаца и путника” (Исто, 585), итд. или кроз причу (краћу) изнесе енциклопедијски текст, као, на пример, о нимфи Дафни или о најславнијој богињи Атине, о којој говори са посебном наклоношћу: она је заштитница града Атине и других градова, хеленских јунака, као и обичних људи, и поред другог, и покровитељ уметности..., итд. Кроз нараторство о такмичењу између Посејдона и Атине за добробит Града, у коме је победница била велика богиња са својим поклоном људима – маслином. У конверзацији о величини хеленског доба кроз ратничку прошлост представљени су војсковође Аристид и Темистокле. Али, у наративној целини о херојској прошлости, налази се и овај осврт: „А наједанпут се сетимо да су и нови Грци ратовали, и то тако скоро, јер су хиљадама грчких мајки још у дубокој црнини за синовима палим на бојишту” (Исто, 591) – као пандан прошлости.

У поређењу текстова о хеленској величини Атине код Дучића и овог путописног трактата Јелене Димитријевић, Владимир Гвозден налази извесне сличности. Без обзира колико су знамења тог старог доба иста или слична код оба аутора, има суштинске разлике у идеолошкој, инспиративној концеп-

² „Пре четрнаест година на крају су биле баште где је високо дизао главу сунцокрет а тако интимно шумео ловор. У једној од тих башта, крај мора, ја и он прво смо доручковали, па после писали карте својима у својој земљи” (Ј. Д. 1924: 588). У подсећању на то време наратор пружа слику и ранијег путовања (из Солуна, преко Волоса до Атине) другом скромнијом лађом „Нафплион”, на којој су били путници и људи и животиње. И у наставку: „На отменом *Гастајну*, ја сам много пута пожелела своје сапутнице са простора *Нафплиона*: деспинису Ану, малу Ерину и све оне Мелломене и Калиопе и Ефтерне, нове Гркиње, с којима сам пловила кроз стару Грчку, славну Јеладу између великог острва Негропонта и мале земљице Фокиде, где је брег Парнас и на његовом подножју свети град Делфи, и мале земљице Беотије, с градом Триволи” (Димитријевић 1924: 588).

цији. Дучићев вид инспирације за сликање античке прошлости Атине веже се за књижевност, вајарство, филозофију, и то орфичку и дионизијевску – филозофију радости живота. Између литерарних великих имена из старог света, он чини мали осврт и на трагичара Софокла „који у једној од најгорчијих својих трагедија меће у уста једном лицу ове стихове: 'Кад људи престану бити радосни, нису више ништа за мене; то су живи мртваци'" (Дучић 2008: 248). Јеленино инспиративно промишљање и излагање овде се везује за лични доживљај актуелне стварности, мада често и кроз компаративне опаске о херојској борби Атињана античког времена и сада. Али, књижевница инсинуира судар хришћанских доктрина (ћутање, молитва, смерност) и античке разуданости и животне среће (смех и весеље), наводећи реченицу из проповеди апостола Павла: „... Људи Атињани! по свему вас видим да сте побожни, стојећи наред Ареопага, а људи Атињани се насмејаше, смех и се котрљаше као грмљавина..." (Димитријевић 1924: 594). Осећај за радост живљења у старој Атини, као тада, и сада у континуитету траје до XX века.

На почетку Другог писма епистоларне целине *Писма из Атине*, ауторка Димитријевић даје тачне податке о времену путовања (фебруар 1915), као и уметнички обликован разлог доласка, тада, у овај град. У краткој уводној секвенци нараторка то емотивно износи: „А кад се одмах после катастрофе коју је претрпело наше срце, упутимо некоме ... и ми смо пошли да од њега тражимо саучешће, па чак и утеху" (Исто, 593), долази до разочарања – у граду је карневал. Јеленин путописни осврт, попут секвенце са филмске траке, упечатљиво одсликава неочекивано карневалско весеље на атинском тргу, те ратне године. Учеснике карневала са маскама, ауторка описује: „Али ово нису били људи, него анђели, ђаволи, богови сентаури, сатири змајеви, слоновии и разно цвеће, сав библиски, митолошки, зоолошки и ботанички свет, и поред тога модерни краљеви и краљице..." Испред поворке која се кретала „ишао је слон с црвеном ашом ... и водио је у парламент..." (1924, с. 594).

За неспутану форму карневалског живљења, Виктор Тарнер, у делу *Ритуални процес: структура и анти-структура* (Њујорк, 1966), даје формулацију да је то супротност рутинском животу и једини период када се дише пуним плућима. По Михаилу Бахтину, „Карневал није ... позоришна уметничка представа, већ нека врста стварне (иако привремене) форме самог живота..." (Бахтин 1978). За овакву форму понашања, наратор износи своје изненађење: „Кад сам дошла у Атину, мени се учинило као да сам дошла у какав град, што је под свој скиптар потчинио свет, па се сад весели, или да сам дошла у једну огромну лудницу" (Димитријевић 1924: 593). Таква иронична опаска претвара се у сарказам, који се провлачи кроз цео овај текст: у рату људи гину, а овде се веселе. „А да се случајно Атињани не веселе што се крв лије на све стране и што им ближњи плачу?" (Исто, 594) Иза оваквог сатирично – револтног коментара, наративни тон се преко ироније спушта на апатичну констатацију: „Дакле, то је био карневал" (Исто, 594). Познавајући културу старе Грчке, а нарочито Атине, списатељица даје завршни осврт на константан дух прошлости: „... ово весеље Грка хришћана било је не слично, него онако исто какве су биле баханалије Грка паганаца" (594). Стварност, пока-

зана у Другом писму са супротних позиција, стоји као опонент целине Првог писма, што психолошки анализирано дочарава непроменљивост психологије људи кроз мене цивилизацијских потреса и историјских догађаја.

Према познатим теоријским разматрањима Дејвида Хермана, Вернера Вулфа, Брајана Ричардсона и других, реална је констатација да је овакав начин писања модеран. По речима теоретичарке постмодернизма Линде Хачинсон,

„примери постмодерне књижевности или метафикције јесу дела која неретко, свесно, промишљено, развијено ... користе парадокс како би указала на сопствену артифицијалност и контрадикцију дела која се поигравају жанром и његовим конвенцијама, које указују на стварање другачијег појма”,

овде, путописног жанра. Јелена Димитријевић у свом књижевном стваралаштву иде у корак са каноном времена, а корак-два испред теоретичара, који касније развијају теорију о посткласичној наратологији.

Својом путописном композицијом у прози и стиху, списатељица пружа богатство наратолошких техника. Таква веза између другог прозног сегмента у *Писма из Атине* и песме *На Броду* (оба рада књижевнице Димитријевић) присутна је у методолошком композиционом приступу Другог писма, кроз изјаву наратора: „А кад се одмах после катастрофе коју је претрпело наше срце упутимо некоме, тај нам је неко веома драг, и ми смо пошли да од њега тражимо саучешће, па чак и утеху” (Димитријевић 1924: 593, подвукла М. М.) Према одредницама писања, „катастрофа” се односи на погибију њеног мужа, јануара 1915. Иза ових података наратор даље излаже: „Крајем прошлог месеца напустила сам своју велику отаџбину, земљу јуначких подвига којима се диви свет, али и земљу плача. Јер смрт се размахала својом косом и наши мили и најмилији падају као у пољу класје у време жетве. И ја долазим Атине” (Исто, 593). После ове литерарне „исповести”, наратив продужава одмах о карневалском дану у Атини; за ово Друго писмо то би могло да буде путописно „обавештење” о путовању бродом, тада, до Атине, што није случајно. Стиховано назначени биографски детаљи из Првог писма, а нарочито из Другог, говоре о тематској и идејној целини путописа *Писма из Атине*.

Из периода Великог рата, нарочито после погибије мужа Јована Димитријевића у ратним окршајима на почетку 1915. године, књижевница Јелена Димитријевић је испевала циклус песама са називом *Из црних дана*. То су: *У нашем врту*, Венац X, 1924–25, 4/5; *Револт*, Календар „Вардар”, 15/1926; *Утешење*, „Вардар” 15/1926; *Утеха*, „Вардар” 18/1929; *На Броду*, „Вардар”, 18/1929. Оне, по времену и песничком сензибилитету, осећања, припадају експресионистичком правцу и имају општи карактер универзалних истина о свету и човеку у њему.³ Тако се у неким од њих осећа револт поводом дехуманизације човека у општем смислу. Јелена Димитријевић врло често мирним тоном и психолошки са асоцијативним освртом на реалност, повезује визуелне симболе са својим осећањима, размишљањима о стварности.

³ О експресионизму у овим песмама М. М. 2013.

За композициони тематски приступ путописној прози *Писма из Атине* везујемо стихове из песме *На Броду*, у којој је присутан баладички тон личног осећања „црне туге” на путу према Атини. Испевана кроз девет строфа, песма суштински представља посвету сенима „свога друга”, а путописно целовито – слика је менталитета људи кроз књижевни осећај Јелене Димитријевић. Иако поетеса започиње овде своје стиховање хомеровским описом свитања: „Ружичасте прсте ја угледах зоре”, са наставком, у другој строфи, пева супротним тоном: „а мене сву обузе туга.” Тежак губитак, смрт мужа, временски је одређен: „још ни месец дана!”⁴. Јелена слика своје трњагично стање стиховима:

„Ја гласно плачем, море плаче са мном;
Све што је моје, остало је за мном
У земљи мојој, земљи великана.”

где се асоцира на ратне хероје.

Међутим, по природи књижевница Димитријевић није песимиста; и у најтежим моментима она „реално”, колико је то могуће, сагледава себе у односу на окружење. Ту своју карактеристику испевала је она у шестој строфи:

„И у приливу туге с болом новим,
Кад навалише на ме успомене:
Најбољи део нашла сам од мене
Ту, ’љубичастим’ морем Омировим.”

Завршницом стихова *На Броду* књижевница осветљава посвету, као поздрав птици гласоноши, која је из свог јата ту долетела:

„Заклицах: ’То је душа друга мога!’”

У овим стиховима експресионизма, са личном психолошком анализом, богата дескриптивност је само оквир за тематску суштину – поенту певања о црним данима, али и оптимистички показатељ њене снажне личности.

Освртом на сужејну страну њене песме *На Броду*, као могућем разлогу доласка сада у Атину, види се концепција ауторкиног уметничког стварања, посебно идејна страна компоновања у садржајној језгровитости и у богатој уметничкој стилизацији прозе и стихова.

Из бројних радова које је књижевница Димитријевић прозно и поетски сачинила на исту тему, издвајамо само неке, поред кратких путописа. Из великог путописног дела *Нови свет или у Америци годину дана* (1934), најпре у II глави „На Атлантском Океану” стоји песма „Океан”, а о пловидби даље после буре на океану, списатељица наводи лирски излив „англиканског пастора ... као у цркви”:

⁴ Смрт њеног мужа је била 27. јануара 1915. године, а сада, ауторка, према другом писму, путује фебруара те године.

„Океан је данас певао нову химну Господу.
Океан није био у јарости него у надахнућу.
Океан је данас певао дивну химну Господу” (Димитријевић 1934: 13).

Затим, кратак прозни текст на тему смрти једне младе путнице (стр. 22–23) за поетесу Димитријевић је инспирација за песму „Смрт на Океану” (Митић 2018). „Из неиздатог дела *С пута око Света*”, како је нараторка Димитријевић означила сегмент *Писма из Индије*, о сусрету са великим поетом Рабиндранатом Тагоре (1928) стоји као пандан песничка слика „На Гангу кад Сунце изгрева” (Митић 2017).

Поред овог и оваквог изражајног путописног богатства у књизи *Нови свет*, и у другој књизи *Седам мора и три океана* (1940) бројни су песнички радови на исту тему. Само да поменемо да је цело поглавље XX ове књиге, о египатској принцези из Каира Ходи Ханем Шарави Паша, преточено у стихове *Две Сфинге*⁵. Опчињена сусретом и пријатељством са пашиницом (принцезом) Ходом Ханем Шарави, књижевница Димитријевић је сликовито портретише – „по изгледу мирну ... отмену међу отменима, прву међу првима: по друштвеном положају; по материјалном богатству; по лепоти физичкој и моралној, нарочито по духу ... – најзад, по срцу које тако топло куца за своју отаџбину – ...” (213). Отуда је поетеса Јелена стиховима компаративно повезала ову жену са Сфингом – египатским симболом Сунца – али живим и трајним спомеником културе и хуманости.

Из „путописне географије” са далеког Истока – из Јапана, Јеленин доживљај наговештен је у песми о тој земљи коју певају (по) две младе јапанске девојке. У преводу стихови гласе:

„Ако те неко пита
Шта је срце правога Јапанца:
Покажи му дивљу трешњу
Што се сија на сунцу” (Димитријевић 2020: 222–223).

Јелена Димитријевић, на крају *Пута око Света*, у II књизи, песнички сажето резимира да је „... богатство смештено у ризницу што се зове свест” (Дојчиновић, Ђурић 2020: 216) које је стекла спознајом обиласка наше планете:

„Огромна земљина кугла
Ко мали врт или шарен цвет
Који облећу лептири:
Безброј столећа ко један дан;
А цела дуга, ружна, страшна јава –
Ништа до један кратак, дивно леп сан” (217).

Можда је управо ово егзистенцијално промишљање најбоље објашњење њене уметности живљења – у богатству писања или, обрнуто: богатство писања је уметност живљења.

⁵ Јелена Димитријевић, *Две Сфинге*, *Мисао*, 16, 1937, стр. 341–344.

ИЗВОРИ

- Димитријевић 1924: Ј. Димитријевић, *Писма из Атине*, Београд: Часопис „Мисао” VI, св. 105, 585.
- Димитријевић 1928: Ј. Димитријевић, *На Броду*, Београд: Часопис „Вардар: Календар Кола српских сестара за просту 1929. годину” VII.

ЛИТЕРАТУРА

- Бахтин 1978: М. Бахтин, *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњег века и ренесансе*, Београд.
- Бахтин 2000: М. Бахтин, *О карневалу, особености*, Београд.
- Гвозден 2011: В. Гвозден, *Српска путописна култура 1914–1940, Студије о хронотопичности сусрета*, Београд: Службени гласник.
- Димитријевић 1934: Ј. Димитријевић, *Нови свет или у Америци годину дана*, Београд.
- Димитријевић 1940: Ј. Димитријевић, *Седам мора и три океана, путем око света*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.
- Димитријевић 2020: Ј. Димитријевић, *Седам мора и три океана, друга књига*, Б. Дојчиновић, В. Ђурић (ур.), Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Народна библиотека Србије.
- Дојчиновић 2019: Б. Дојчиновић, *Америчке приче Јелене Димитријевић*, у: Б. Дојчиновић (ред.), *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 103–123.
- Дучић 2008: Ј. Дучић, *Градови и химере, Друго писмо из Грчке (Атина, септембар)*, Београд: Блиц, 248.
- Југословенски књижевни лексикон* 1971: Нови Сад: Матица српска.
- Митић 2013: М. Митић, *Поетски пут Јелене Димитријевић од романтичног заноса до експресионистичког израза*, у: 42. Међународни научни састанак слависта у Вукове дане, зборник, Међународни славистички центар, Београд: МСЦ.
- Митић 2017: М. Митић, *Облици приповедања у путопису из Индије*, Ниш: Пешчаник, Историјски архив Ниш.
- Митић 2018: М. Митић, *Смрт на Океану, Путописни дарови Јелене Димитријевић*, Ниш: Историјски архив Ниш.
- Секулић 1934: И. Секулић, *Јелена Ј. Димитријевић, „Нови свет или у Америци годину дана”*, Београд: Књижевни преглед, СКГ, 604.
- Срејовић, Германовић-Кузмановић 1987: Д. Срејовић, А. Германовић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије, Друго издање*, Београд: СКЗ.
- Стојановић Пантовић 2011: Б. Стојановић Пантовић, *Распони модернизма: упоредна читања српске књижевности*, Нови Сад: Академска књига.
- Тарнер 1966: В. Тарнер, *Ритуални процес и анти-структура*, Њујорк.

Хачион 1996: Л. Хачион (L. Hacıoğlu), *Поетика постмодернизма: историја, теорија, фикција*, Библиотека „Светови”, Нови Сад: Арт принт.
Часопис „Књижевност и језик” 2014, Београд, 59–60.

Milunka Lj. Mitić

JELENA DIMITRIJEVIĆ – *LETTERS FROM ATHENS*
– THE ART OF NARRATION –

(Summary)

Jelena Dimitrijević created a short travelogue „Letters from Athens” with two epistolary opposed aspects. In the first letter, dated 1914, the writer directed her (almost idyllic) perception to the maritime route to Athens, in a reflexive comparison with the glorious Hellenic past. In the second, with the date from the year (of war) 1915, the author commented on the unexpectedly cheerful and unrestrained behavior of the Athenians in the carnival procession that year. With especially inspired verses „On a Ship”, 1915, Jelena Dimitrijević complements the omitted „introductory” journey to Athens, where, through the chronotope of time and space, she evokes the general and personal tragedy.

Key words: Jelena Dimitrijević, *Letters from Athens*, the poem *On a Ship*.